

[https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-310-5\(1\)-15](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-310-5(1)-15)

УДК 336.717:347.27

Сергій ШЕЛУДЬКО

ПАТ Акціонерний банк «Південний»

<https://orcid.org/0000-0003-0636-4940>

e-mail: s.szeludko@gmail.com

ЗАСТАВНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ КРИЗ В УКРАЇНІ

У статті викладено результати дослідження сутності, видів і особливостей здійснення заставних операцій банками України в умовах екзистенційних криз. Досліджено правове трактування сутності застави, запропоновано власне визначення, розкрито її особливості як способу забезпечення банківських позичок. Представлено авторський підхід до сутності заставних операцій, охарактеризовано особливості обліку та звітності щодо таких операцій. Обґрунтовано виокремлення оціночних, страхових і моніторингових заставних операцій, що відображають дії банку з реалізації принципів прийнятності забезпечення за кредитною заборгованістю клієнтів. Проаналізовано динаміку та структуру сукупного заставного портфелю банків України, зроблено висновки про погіршення забезпеченості банківських позичок, розбалансованість структури сукупного заставного портфелю та зниження продуктивності банківського кредитування.

Ключові слова: банк; банківські операції; забезпечення; застава; кредит; криза; майно.

Sergii SHELUDKO

Pivdenny Bank PJSC

COLLATERAL OPERATIONS OF BANKS IN TERMS OF EXISTENTIAL CRISES IN UKRAINE

The paper presents results of the study on essence, types and features of collateral operations of Ukrainian banks in terms of existential crises.

It is studied the legal interpretation of the essence of pledge, its own definition has been proposed. It is disclosed features of pledge as an instrument of securing bank loans, which consists in the ability to secure possible future claims, therefore its spread in bank lending is justified by the ability to cover not only the borrowed value, but also accrued interest, including at a variable (floating) rate. It is presented the author's approach to the essence of collateral operation as a complex of interrelated bank's actions aimed at establishing, terminating and realizing the right of pledge, the subject of which is property pledged to secure loans granted or received on the basis of concluded pledge agreements. It is substantiated the extraction of valuation, insurance, and monitoring collateral operations, which reflect the bank's actions to implement the principles of the acceptance of security for clients' credit debt, namely: the principle of fair valuation, the principle of preservation, and the principle of availability.

It is analyzed the dynamics and structure of the aggregate collateral portfolio of Ukrainian banks within the available statistical base (since Q3 2017). It is concluded that the security of bank loans has deteriorated as a result of the reduction in the value of the pledged property against the background of an almost unchanged volume of the loan portfolio. It is substantiated the imbalance in the structure of the collateral portfolio, where more than 2/3 is constituted by various types of movable property and property rights, while real estate objects do not exceed 35%. It is noted a decrease in the productivity of bank lending against a weakening of the corresponding collateral coverage, which is confirmed by the low ratio of the value of the collateral to the volume of lending and the excessive liquidity of the banking system in Ukraine.

Keywords: bank; bank operations; collateral; credit; crisis; pledge; property.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Банківське кредитування ґрунтується, серед іншого, на принципі забезпеченості, який передбачає створення умов для неодмінного повернення позичених коштів і реалізується на практиці шляхом оформлення поруки, гарантії або застави. Забезпечення за позичкою слугує, в першу чергу, інструментом мінімізації кредитних ризиків, а відтак скорочує витрати на формування резервів під активні операції банку. Відповідно до наявності або відсутності предмету забезпечення, розрізняють забезпечені та бланкові (незабезпечені) позички. Втім, навіть останнім властива запорука сумлінного обслуговування та повернення боргу, хоч і не закріплена формально, забезпеченням за бланкового кредитування виступає фінансова стійкість та платоспроможність позичальника. Отже, принцип забезпеченості чинний для будь-якої банківської позички.

Найбільш розповсюдженим способом забезпечення виконання кредитних зобов'язань є надання застави у вигляді майна або майнових прав. Оскільки вартість предмету застави завжди дорівнює або перевищує суму основного боргу та процентів за весь період користування ним, під обтяженням з боку банківських установ постійно перебуває вагомий пул реальних і фінансових активів, здебільшого – високоліквідних. Цінові коливання на ринках відповідного майна відображаються на справедливій вартості предметів дійсної чи потенційної застави, що, своєю чергою, розширює чи звужує можливості позичальників до отримання позичок, а отже впливає на кон'юнктуру кредитного ринку та інфляційну динаміку. Таким чином, обсяги, структура та співвідношення вартості застави до наданих позичок є важливими чинниками монетарної політики сучасного центрального банку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичні та організаційно-методологічні аспекти заставних операцій банків досі не стали постійною темою наукового дискурсу. Окремі згадки про заставу за банківськими позичками можна зустріти, зазвичай, у навчально-методичній літературі з організації банківських операцій та їх обліку. Спеціально присвячували публікації проблемам забезпечення банківських позичок і ролі застави в кредитному процесі, зокрема, Н. Баріда [1], В. Гагауз [2], Н. Дунас [3], В. Коваленко та О. Коренева [4], В. Міщенко та С. Міщенко [5], О. Руда [6]. Згадані дослідники поглибили наукове розуміння змісту та функцій застави в банку, управління нею, а також запропонували нові підходи до оцінки вартості заставленого майна та до пов'язаного з кредитним забезпеченням ризик-менеджменту.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття

Поза увагою, незважаючи на згадані та інші публікації, все ще залишається низка питань щодо комплексного уявлення про роботу банку з предметами забезпечення позичок як особливого виду банківських операцій – заставних. Тому з'ясування сутності цих операцій, природи пов'язаних із ними відносин, складу та структури заставленого майна, а також обґрунтування особливостей роботи банків із ним в умовах криз, спричинених екзистенційними шоками (пандемія, війна), є актуальним науковим завданням.

Формулювання цілей статті

Виходячи з вищезазначеного, метою статті є дослідження сутності заставних операцій та обґрунтування особливостей їх здійснення банками в умовах екзистенційних криз в Україні.

Виклад основного матеріалу

Застава є категорією приватного права, оскільки відіграє роль одного із засобів забезпечення виконання зобов'язань – безвідносно саме до банківської сфери. Відтак, дослідження сутності операцій з майном, що передається в заставу банківським установам, варто розпочати з аналізу нормативного визначення.

Профільний закон називає заставу способом забезпечення зобов'язань [7, ст. 1], однак ця дефініція не закріплює жодних особливих рис, оскільки такими самими словами можна визначити й неустойку, поруку, гарантію, притримання, завдаток, право довірчої власності. Цивільний кодекс України не фіксує прямого визначення, проте дозволяє вивести його з тлумачення права застави. Отже, заставою є відношення між кредитором (заставодержателем) і боржником (заставадавцем) з приводу майна останнього, за рахунок якого кредитор може одержати задоволення за невиконанням зобов'язанням цього боржника переважно перед іншими кредиторами [8, ст. 572]. Відтак, застава є правовідносинами, суб'єктами яких є заставадавець та заставадержатель, об'єктом – заставлене майно, а змістом – обтяження цього майна статусом забезпечення зобов'язання заставадавця перед заставадержателем, зняття такого статусу, а у випадку невиконання зобов'язання – звернення стягнення на це майно. Ключовою рисою застави як способу забезпечення зобов'язань є здатність покривати можливі майбутні вимоги, тому її поширення саме в банківському кредитуванні виправдане здатністю забезпечувати не лише позичену вартість, а й нараховані проценти, в тому числі за змінною (плаваючою) ставкою.

Нормативне визначення заставних операцій банків у законодавстві України відсутнє, а сам цей термін вживається нечасто: як у джерелах права, так і в наукових публікаціях. Виходячи з цього, сутність заставних операцій банків доцільно визначати з урахуванням змісту банківських операцій як «дій, спрямованих на реалізацію економічних завдань банку як суб'єкта ринкових відносин, предметом яких є рух грошових коштів, цінних паперів, дорогоцінних металів або зобов'язання з їхнього переміщення, що здійснюється на підставі укладених договорів згідно з чинним законодавством» [9, с. 71-72]. Отже, заставні операції банку доцільно визначати як комплекс взаємопов'язаних дій банку, спрямованих на встановлення, припинення та реалізацію права застави, предметом якого є майно, заставлене з метою забезпечення наданих чи отриманих позичок на підставі укладених договорів застави.

Заставні операції є похідними відносно кредитних операцій – у випадку як наданих, так і отриманих банком позичок. Оскільки право власності на заставлене майно до моменту звернення стягнення (що може взагалі не відбутися) належить заставадавцю, надане в якості забезпечення майно не можна віднести до активів або пасивів банку, а отже заставні операції та їх облік є позабалансовими. Оформлення та припинення права застави, а також будь-яка зміна його вартісного вираження фіксується на рахунках груп 950 «Отримана застава», 951 «Надана застава», 952 «Іпотека» та 953 «Надана застава щодо запасів готівки Національного банку України, які прийняті на зберігання уповноваженим банком» [10]. Якщо банк, у ролі заставадержателя, звертає стягнення на наданий предмет застави, останній списується з позабалансових рахунків і відображається у вигляді погашення пов'язаної кредитної заборгованості за дебетом рахунку 3409 «Майно, що перейшло у власність банку як заставадержателя» до моменту реалізації [10], відбиваючи свою сутність як актив, утримуваний для продажу.

Конкретні види операцій, що належать до заставних, нормативно не визначені, проте впливають з дій банку щодо реалізації принципів прийнятності забезпечення за кредитними операціями (табл. 1).

Таблиця 1

Види заставних операцій відповідно до принципів прийнятності забезпечення

№	Принцип прийнятності забезпечення	Дії з реалізації принципу прийнятності	Вид заставних операцій
1.	Принцип безперешкодного стягнення	Аналіз правового статусу заставленого майна	–
2.	Принцип справедливої оцінки	Визначення ринкової (справедливої) вартості заставленого майна	Оціночні операції
3.	Принцип збереження	Страшування заставленого майна від втрати або пошкодження	Страхові операції
4.	Принцип наявності	Регулярна перевірка наявності та стану заставленого майна	Моніторингові операції
5.	Принцип належного захисту банком своїх інтересів як кредитора	Стягнення та реалізація заставленого майна	–

Джерело: розроблено автором на підставі [11].

Зі змісту табл. 1 випливає, що не всі дії, до яких вдається банківська установа задля виконання критеріїв прийнятності забезпечення за кредитними операціями, належать до заставних операцій. Так, принцип безперешкодного стягнення та принцип належного захисту інтересів реалізуються в рамках функцій правового супроводження банківської діяльності в формі юридичної експертизи та забезпечення потенційного (перший принцип) та фактичного (п'ятий принцип) звернення стягнення на заставлене майно.

Законодавство дозволяє банкам передавати зовнішнім виконавцям функції з виконання всіх згаданих у табл. 1 видів заставних операцій з обов'язковою умовою контролю за результатами їх здійснення. Це зближує заставні операції з іншими спеціалізованими операціями банку, що також можуть виконуватися аутсорсерами за умови господарської доцільності (наприклад, СІТ-операції).

Сукупність майна, що є предметом застави за наданими позичками, в банківській практиці отримало назву заставного портфелю. Складові цього портфелю можна розподілити на 3 категорії: нерухомість (житлова, комерційна, земельні ділянки), рухоме майно (зокрема, транспортні засоби, устаткування, товари) та майнові права (цілісні майнові комплекси, депозити та банківські метали, цінні папери, незавершене будівництво тощо). Кожному виду майна властиві особливості юридичного оформлення та оцінки вартості, відтак банківські установи самостійно визначають додаткові критерії прийнятності предметів застави – не лише в рамках переваги одного типу майна над іншим, а й з огляду на площу, клас, рік випуску, виробника, галузь тощо, – у своїй кредитній (а за наявності окремого документа – у заставній) політиці.

Кількісний аналіз структури та динаміки заставних портфелів банків України ускладнюється позабалансовою природою заставних операцій, оскільки тривалий час відповідні статті фінансової звітності не підлягали обов'язковому оприлюдненню. Проте публікація оборотно-сальдових відомостей банків на офіційному сайті НБУ дозволяє здійснити узагальнений ретроспективний аналіз (рис. 1–3).

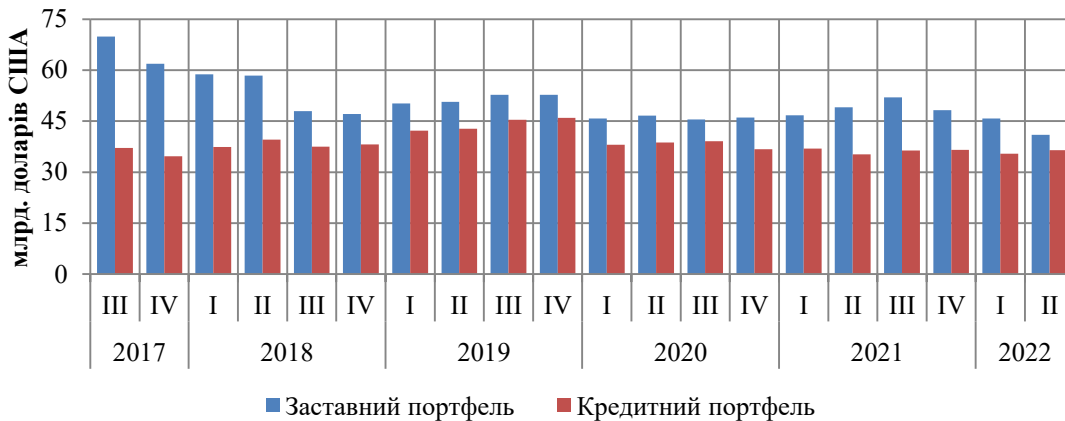

Рис. 1. Динаміка заставного та кредитного портфелів банків України в III кв. 2017 – II кв. 2022 рр.

Джерело: розраховано та побудовано автором на підставі [12].

Обсяги портфелів наведені на рис. 1 у доларовому еквіваленті за офіційним курсом на кінець періоду для нівелювання коливань валютного ринку, особливо суттєвих у 2022 р. Представлена динаміка сукупного заставного портфелю свідчить про хвилеподібне скорочення його обсягів – за аналізований період вартість заставленого за кредитними операціями майна зменшилася на 40 %. Можна виокремити 3 етапи цього скорочення: в III кв. 2017 р. – IV кв. 2018 р. заставний портфель втратив близько третини вартості; в IV кв. 2019 р. – III кв. 2020 р. – майже 14 %; у III кв. 2021 р. – II кв. 2022 р. – дещо більше 20 %. Ця динаміка спостерігалася на фоні практично незмінного кредитного портфелю, що дозволяє зробити висновок про погіршення забезпеченості банківських позичок.

Представлена на рис. 2 структура сукупного заставного портфелю ілюструє вищезазначені інформаційні обмеження щодо результатів заставних операцій банків: частка заставленого майна із зазначенням алокації складає лише 25-35 %. Ураховуючи різноманіття предметів банківської застави, можна стверджувати, що лівова частка портфелю сформована з рухомого майна та майнових прав. Серед іпотеки найбільшу питому вагу має комерційна нерухомість, причому цей показник перманентно зростає: з 17 % у III кв. 2017 р. до майже 30 % у II кв. 2022 р. Дещо збільшилася за цей же період і частка житлової нерухомості – з 5 % до 7 %. Категорія земельних ділянок займає близько 2 %, і цей показник майже не змінювався в часі.

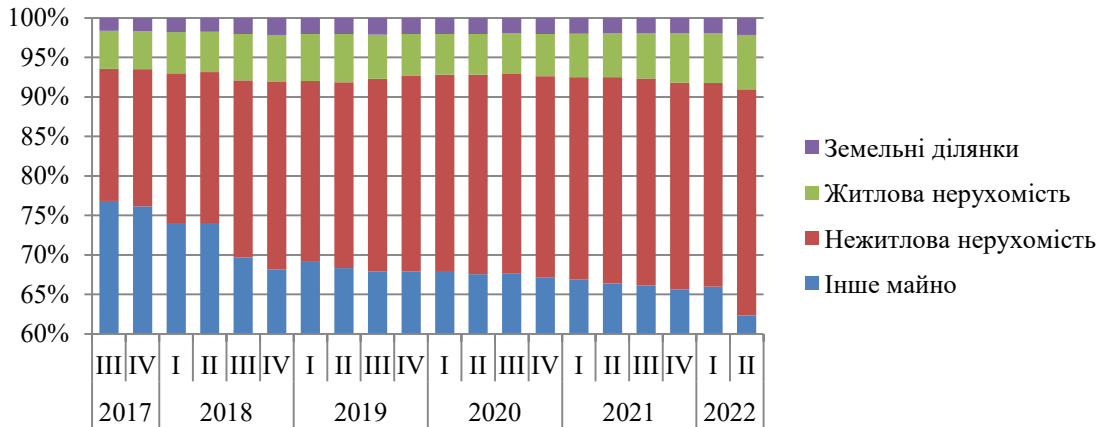

Рис. 2. Структура заставного портфелю банків України в III кв. 2017 – II кв. 2022 рр.

Джерело: розраховано та побудовано автором на підставі [12].

Така структура заставного портфелю посилює ризик знецінення застави, оскільки саме ринок нерухомості вважається найбільш стабільним відносно інших ринків майна, що може бути предметом застави (від легкових автомобілів до цінних паперів). Цей висновок можна підтвердити суттєвим скороченням питомих ваг категорії «Інше майно» в II кв. 2022 р. (внаслідок воєнних подій), коли більшість товарних ринків увійшли в зону цінової турбулентності та невизначеності.

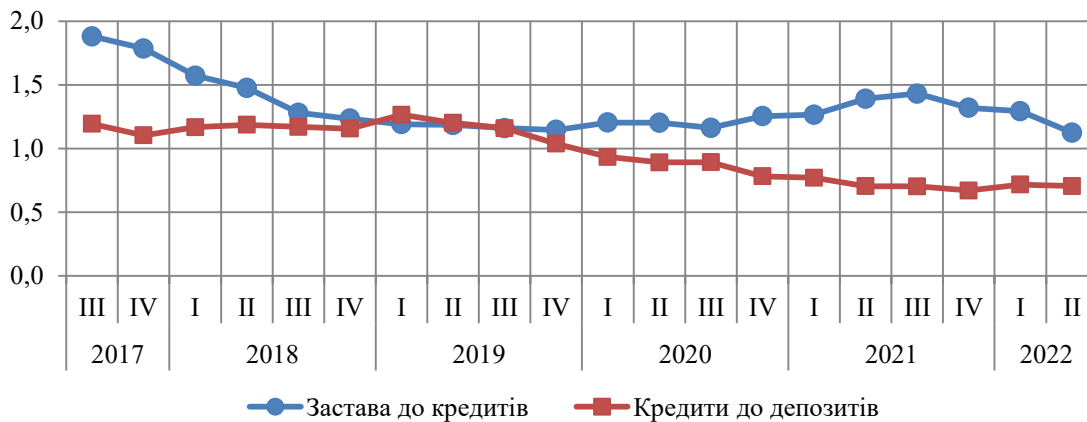

Рис. 3. Співвідношення заставного до кредитного та кредитного до депозитного портфелів банків України в III кв. 2017 – II кв. 2022 рр.

Джерело: розраховано та побудовано автором на підставі [12].

Наведені на рис. 3 коефіцієнти є відносними показниками характеру кредитної та заставної політики українських банків. Нормативно встановлено, що сума позички не може перевищувати вартість забезпечення за нею, відтак граничним рівнем співвідношення заставного та кредитного портфелів є 1,0. Правомірно стверджувати, що знаходження цього показника в інтервалі 1,0-1,25 свідчить про доволі ризиковану заставну політику, коли банки воліють надавати позички в обсязі понад 80 % наданої застави: це мало місце з IV кв. 2018 р. до кінця 2020 р. Значення аналізованого індикатора в межах 1,25-2,0 вказує на помірковану кредитну активність, коли позичальники можуть розраховувати на еквівалент 50-80 % вартості заставленого майна. Перевищення обсягів заставного портфелю над кредитним удвічі та більше свідчить про критично низькі темпи кредитування, тобто про незадовільне виконання банківською системою своєї ключової ролі в підтримці розширеного відтворення економіки. В аналізованому періоді співвідношення заставного та кредитного портфелів поступово знижувалося, що є підтвердженням послаблення консерватизму в кредитуванні.

Співвідношення кредитного портфелю до депозитного (відоме також як коефіцієнт LTD) визначає характер кредитної політики з точки зору загальної ліквідності: проміжок 0,8-1,2 можна вважати оптимальним, тоді як вищі значення цього індикатора сигналізують про необережну кредитну активність та потенційну втрату платоспроможності, а надмірне зниження – про ймовірну втрату доходності та проблеми з виплатою відсоткової винагороди вкладникам. Відповідно до цього, кредитну політику банків України можна назвати оптимальною до III кв. 2020 р. – в подальшому відмічається наявність надмірної ліквідності, що є наслідком як зростання депозитів (через вузький спектр альтернативного захисту приватних заощаджень від інфляції), так і відсутністю якісних позичальників в умовах екзистенційних шоків – пандемії та війни.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, заставні операції є спеціалізованим видом господарських операцій, що супроводжують ключовий напрямок банківської діяльності – кредитування, реалізуючи заходи з виконання одного з основних його принципів – забезпеченості, шляхом створення умов для встановлення, припинення та реалізації банком права застави як заставодержателя. Проведений аналіз правової природи застави довів її особливу функцію саме за банківського кредитування – покриття не лише суми основного боргу, а й нарахованих у майбутньому процентних платежів. Різновидами заставних операцій є оціночні, страхові та моніторингові операції. Аналіз динаміки, складу та структури сукупного заставного портфелю банків України довів зміну характеру заставної та кредитної політики в умовах екзистенційних криз у порівнянні з докризовим періодом. Подальші дослідження заставних операцій банків мають бути спрямовані як на макро- (роль сукупного заставного портфелю в монетарному трансмісійному механізмі), так і на мікроекономічні (організаційно-методичне забезпечення управління вартістю заставного портфелю банку) аспекти їх регулювання та провадження.

Література

1. Баріда Н. П. Економічний зміст і функції застави в системі банківського кредитування. *Фінанси, облік і аудит*. 2012. № 19. С. 15–22.
2. Гагауз В. М. Управління забезпеченням банківських позичок: теоретичний та практичний аспекти : монографія. Х. : Вид-во «Діса плюс», 2016. 204 с.
3. Дунас Н. В. Сучасні підходи до оцінки застави на ринку іпотечного банківського кредитування. *Бізнес Інформ*. 2018. № 4. С. 322–330.
4. Коваленко В. В., Коренева О. Г. Методичні підходи до управління ризиком забезпечення банківських позик. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2015. Вип. 11. Ч. 2. С. 119–122.
5. Міщенко В., Міщенко С. Управління кредитним ризиком на основі вдосконалення забезпечення банківських позик. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 77–84. URL: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/index.php/fp/article/view/557>.
6. Руда О. Л. Застава як одна із форм забезпечення повернення банківських позичок. *Ефективна економіка*. 2014. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3337>.
7. Про заставу : Закон України № 2654-ХІІ від 02.10.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12/>.
8. Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/>.
9. *Банківські операції : підручник*. За ред. д.е.н., проф. О. В. Дзюблюка. 2-е вид. випр. і доповн. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2013. 864 с.
10. Про затвердження нормативно-правових актів Національного банку України з бухгалтерського обліку : Постанова Правління НБУ № 89 від 11.09.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0089500-17/>.
11. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями : Постанова Правління НБУ № 351 від 30.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16/>.
12. Національний банк України : Наглядова статистика. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>.

References

1. Barida N. P. Ekonomichnyi zmist i funktsii zastavy v systemi bankivskoho kredyтування. *Finansy, oblik i audyt*. 2012. № 19. P. 15–22.
2. Nahauz V. M. Upravlinnia zabezpechenniam bankivskykh pozychok: teoretychnyi ta praktychnyi aspekty: monohrafiia. Kh.: Vyd-vo «Disa plus», 2016. 204 pp.
3. Dunas N. V. Suchasni pidkhody do otsinky zastavy na rynku ipotechnoho bankivskoho kredyтування. *Biznes Inform*. 2018. № 4. P. 322–330.
4. Kovalenko V. V., Korenieva O.H. Metodychni pidkhody do upravlinnia ryzikom zabezpechennia bankivskykh pozyk. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhanoho universytetu. Serii «Ekonomichni nauky»*. 2015. Vol. 11. Ch. 2. P. 119–122.

-
5. Mishchenko V., Mishchenko S. Upravlinnia kredytnym ryzykom na osnovi vdoskonalennia zabezpechennia bankivskykh pozyk. *Finansovyi prostir*. 2015. № 2 (18). P. 77–84. URL: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/index.php/fp/article/view/557>.
 6. Ruda O. L. Zastava yak odna iz form zabezpechennia povnennia bankivskykh pozychok. *Efektivna ekonomika*. 2014. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3337>.
 7. Pro zastavu: Zakon Ukrainy № 2654-XII on 02.10.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12/>.
 8. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy № 435-IV on 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/>.
 9. *Bankivski operatsii: pidruchnyk*. Za red. d.e.n., prof. O. V. Dziubliuka. 2-he vyd. vypr. i dopovn. Ternopil: Vyd-vo TNEU «Ekonomichna dumka», 2013. 864 pp.
 10. Pro zatverdzhennia normatyvno-pravovykh aktiv Natsionalnoho banku Ukrainy z bukhholderskoho obliku: Postanova Pravlinnia NBU № 89 on 11.09.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0089500-17/>.
 11. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro vyznachennia bankamy Ukrainy rozmiru kredytnoho ryzyku za aktyvnymy bankivskymy operatsiyamy: Postanova Pravlinnia NBU № 351 on 30.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16/>.
 12. Natsionalnyi bank Ukrainy: Nahliadova statystyka. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>.